

Egry Gábor

Az erdélyi szászok pénzügyi rendszere és a szász nemzeti mozgalom kapcsolata a 19. században. (1835-1914)

Doktori (Ph.D.) disszertáció tézisei

Budapest, 2005

I. Kutatási feladatok, előzmények

Az erdélyi szászok pénzügyi rendszerének és nemzeti mozgalmuknak a kapcsolata elsősorban a dualizmus kori nemzetiség- és kisebbségtörténettel foglalkozó kutatások sorába illeszkedik. Ezen belül részben határterületet is jelent, hiszen a pénzügyi rendszer történetének hangsúlyos vizsgálata a gazdaságtörténet részévé is teszi. A gazdaságtörténeti megközelítés mellett ebben az esetben azonban legalább olyan fontos, vagy talán fontosabb az a kérdés, hogy a pénzügyi szféra, mint társadalmi alrendszer, milyen szerepet játszott egy önmagát külön entitásként tételező kisebbségi társadalom életében? A kérdésnek természetesen van egy szigorúbban gazdaságtörténeti-közgazdasági dimenziója, amennyiben a szász pénzügyi intézetek elsődleges funkciója és célja csak ezen az értelmezési kereten belül vizsgálható. A pénzügyi intézetek kialakulása és működése a 19. századi kapitalizálódás szerves része. Másfelől azonban a gyors és alapvető társadalmi változások korszakában, amilyen a 19. század is volt a hitelszervezet, a pénzügyi intézetek hálózata nem értelmezhető pusztán a gazdasági modernizáció keretei között, legalább annyira fontos vele kapcsolatban a társadalmi modernizáció, a kisebbségi (és részben a többségi) társadalom átalakulása, polgárosulása. A pénzügyi szféra, mint általában a különböző gazdasági intézményrendszerek a társadalomba ágyazottan, azzal sokrétű kapcsolatban és viszonyban fejt ki tevékenységét, felfogja annak impulzusait, igényeit, reagál azokra, sőt, működtetőinek szándékai szerint is, alakítja és befolyásolja azt, annak értékeit, normáit.

Ebből a komplex viszonyból következik, hogy a pénzügyi szféra vizsgálata nem szükségszerűen kell megmaradjon a gazdaságtörténeti megközelítés keretei között, hanem egy átfogóbb társadalom- sőt esetenként politikátörténet része lehet. Ennek az átfogóbb történetnek, melyet munkámban a modernizáció folyamatoként értelmezek, sajátos, és ezáltal a nemzetiség és annak nemzeti mozgalmába egyedi perspektívából betekintést engedő része a pénzügyi szféra ilyen tágabban értelmezett története. Ebből következően a kérdés már nem csupán az lesz, miként alapították meg az egyes intézeteket, milyen célokat tűztek maguk elé, miként alakult működésük, miként reagáltak a különböző gazdasági impulzusokra? Legalább ennyire fontos lesz az is, milyen volt a társadalmi beágyazottságuk, kik álltak mögöttük, kik működtették őket, mely társadalompolitikai célokat tűztek ki maguk elé, hol helyezkedtek el az adott entitás intézményrendszerében? A nemzeti mozgalommal való kapcsolat vizsgálata magával hozza annak a kérdésnek a feltevését is, hogy miként kapcsolódtak a politikai struktúrákba, képesek voltak-e befolyásolni azt, végrehajtó vagy kezdeményező szerepet játszottak és egy sor további, talán kisebb jelentőségű kérdést.

A disszertáció időhatárát a banktörténeti megközelítés jelöli ki. Az első szász (és egyúttal a Szent Korona országaiban is elsőként alapított) pénzügyi intézet működésének megkezdésétől lényegében az első világháborúig ível, tekintettel arra, hogy a világháborús viszonyok közepette a pénzügyi intézetek működése jelentős mértékben megváltozott. Ugyanakkor ez az időhatár szükségszerűvé teszi azt is, hogy a szászok nemzetté való formálódásáról is mondjunk valamit. A modern szász nemzet kialakulása egyértelműen erre az időszakra esik, az párhuzamos és egyúttal össze is fonódik a bankrendszer fejlődésével, a társadalom átalakulásával, a politikai szférában bekövetkező változásokkal. Mindez legitimé teszi annak elemzését is, hogy ebben a folyamatban, majd a nemzeti lét fenntartásában mi a pénzügyi intézetek szerepe?

Magának a nemzetiségi bankok történeti problémájának a keletkezése, megjelenése is a nemzeti küzdelemhez köthető, elsőként annak keretében vetették fel, még a századfordulón. Részben a publicisztika taglalta széles körben és nagy terjedelemben a nemzetiségi bankok – ezen belül elsősorban a románok, de nem egyszer a szászok – földvásárlásait és hitelpolitikáját, amelynek a célja szerintük egyértelműen a magyarság kiszorítása lett volna Erdélyből. A publicisztika és a politika nyomában megszülettek az első tudományos igényű vagy legalábbis annak szánt feldolgozások is, amelyek külön vizsgálták az egyes erdélyi nemzetiségek bankjainak működését, illetve azzal összefüggésben de mégis önállóan a földbirtokforgalom adatait. (Legismertebb példája ennek Tokaji László, a politikából pedig Bethlen István) A legtöbben azt a következtetést vonták le,

hogy a nemzetiségi bankok valóban tudatosan töreksenek a birtokviszonyok és ezen keresztül az etnikai arányok megváltoztatására.

A két világháború között született meg a nemzetiségi bankok, mindenek előtt a románok történetének máig érvényes narratívája. Ez nem csupán elfogadta a korábbi publicisztikának és a tudományos igényű feldolgozások jelentős részének felfogását a pénzügyi nemzeti alapú aktivitásáról, hanem egyenesen példának állította azt be a kisebbségi társadalmak megszervezéséhez. Ez egyfajta közös pont lett a kérdéssel foglalkozó magyar és a román irodalomban, az első román feldolgozások (pl. Nicolae N. Petra munkája) már ezt a narratívát érvényesítették, részben minden bizonnyal egyfajta önlegitimáció részeként, míg a kisebbségbe került magyarság teoretikusainak (pl. Gyárfás Elemér, Jakabffy Elemér, majd később László Dezső, Mikó Imre) ez lehetőséget adott arra, hogy élhető jövőképet vázoljanak. A meggyökeresedett konszenzus, a köztudatban legalábbis mindenképp, máig része mindkét történeti hagyománynak.

Ennek tükrében némileg talán meglepő, hogy a nemzetiségi pénzügyi intézetek történetére vonatkozó rendszeres kutatások főként a román történetírásra jellemzőek. Ezek a fentebb már vázolt narratívába illeszkednek, annak ellenére, hogy azt kihívások is érték. A mai román banktörténeti kánon azonban szilárdan épít a bankok működésének nemzeti hagyományára, olyannyira, hogy azokat időnként egyenesen a nemzeti egység megteremtésének legfontosabb szereplői között említik. Ennek a banktörténeti „iskolának” a munkássága máig elsősorban hagyományos szemléletű, egyes intézményekre koncentrálnak monográfiákban jelentkezik. Az Albina vagy a kolozsvári Economul történetének feldolgozása komoly forrásbázison történt, ám azok szemlélete meglehetősen tradicionális. Az intézménytörténet kvantitatív mutatóira koncentrálnak, a nemzeti irányultságot pedig mindenek előtt az Ókirályságba irányuló üzletekben és az erdélyi román intézményeknek nyújtott támogatásokon keresztül akarják megragadni. Ráadásul ezzel kapcsolatban fájóan hiányzik minden alaposabb összehasonlítás.

Amíg azonban egyértelmű, hogy román banktörténetírásról beszélhetünk, már jóval kérdésesebb annak léte a szász történettudományban. Az egyes intézmények természetesen nem mellőzték évfordulós kiadványaik, monográfiák elkészítését, de átfogó történeti vizsgálatokra és monográfiák megszületésére nem került sor. A szász banktörténet az elmúlt évtizedekben kevés új eredményt hozott, azok is szinte kivétel nélkül egyetlen személy, a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár vezérigazgatója, Dr. Karl Wolff tevékenységéhez kötődnek. Ennek megfelelően a szász banktörténeti munkákat inkább közhellyé vált megállapítások jellemzik, amelyek alátámasztására ugyanazok az adatok sorjáznak.

Ha a nemzetiségi bankok történetét felől szemléljük még problémásabbnak tűnik a magyar banktörténetírás. A rendszeres vizsgálatok ezzel kapcsolatban meglehetősen ritkák, szisztematikusnak semmiképpen sem nevezhetőek. Ennek a közvetlenül ehhez a problémához kapcsolódó eredmények is korlátozottak. Azonban a magyar banktörténetírásban az elmúlt időszakban felmerült egy sor olyan probléma, amelyik a nemzetiségi bankok kérdését is részben új megvilágításba helyezi. Ezek közül talán a legfontosabb az a kérdés, vajon volt-e valódi, önálló bankrendszer a dualizmus korának Magyarországon? A magyarországi bankszféra integrációjának problémája a monarchiabelibe jelentős mértékben átalakíthatja képünket a nemzetiségi bankokról, amelyek viszont éppen ehhez a magyarországi hitelszférához kapcsolódtak. Egy másik jelentős probléma pedig a regionális bankrendszerek kérdése lehet, azok lehetséges értelmezése, vizsgálata, mivel az egyes nemzetiségi pénzügyi intézetek mindenek előtt regionális pénzügyi intézetek voltak, és hálózataik működése is a regionalitás keretében értelmezhető. Végül érdemes megemlíteni, hogy az elmúlt években új kérdésfelvetésekkel is bővült a nemzetiségi bankokra vonatkozó kutatás, fiatal kutatók már a polgárosodásban játszott szerepük vagy éppen a nemzeti gazdaság elképzelése és annak megvalósítása kapcsán elemezték azok tevékenységét.

A pénzügyi intézetek történetével szemben a szászok 19. századi történetére vonatkozóan tudásunk jóval alaposabb. A politikátörténet lényeges eseményeit és folyamatait a szász és a magyar kutatás feltárta, alaposak az ismereteink az iskolarendszerről, az egyleti életről, a kulturális mozgalmakról. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az alapvető magyar és szász történeti

narratívák ne különböznenek lényeges pontokon. A szász történetírás elsősorban a nemzeti sérelmek felől közelíti meg a korszakot, mindenek előtt a magyar politikai elit és a szászok konfliktusait tárgyalja, vagy azoknak ad nagyobb hangsúlyt. Ezzel szemben a magyar történetírás a századforduló szász-magyar kiegyezését kiemelve egyfajta sikeres modellként kezeli a szászok beilleszkedését a kiegyezés rendszerébe. A hangsúly ebben az esetben a kisebbségi közösség modernizációjának sikereire kerül, valamint arra, hogy a szászok képesek voltak megőrizni nemzeti létüket.

Mindezek tükrében a disszertáció két, kutatási szempontból is jól elkülöníthető részre tagozódik. A banktörténet mindenek előtt a hiányzó alap kutatások elvégzését követeli meg, az egyes fontosabb intézetek alapítástörténetének feltárását, működésük jellegzetességeinek bemutatását, célkitűzéseik elemzését. Ezt egy hagyományos, a mérlegtételekre koncentrááló elemzés keretei közt szándékoztam megvalósítani, éppen a hasznosítható kutatási előzmények hiány miatt. A nemzeti mozgalomba való beágyazódás kérdése azonban arra kényszerít, hogy túllépjünk ezen a kereten és mindenek előtt a pénzintézetek szerepfelfogását tanulmányozzuk, valamint viszonyukat a többi intézményhez és a politikai szférához.

II. Vizsgálati módszerek, források

A szászok pénzintézeteinek története a múlt csak kevéssé kutatott része, melynek számos részlete vár feldolgozásra, munkám nem vállalkozhatott ezek teljes körű és azonos mélységű feltárására, ennek ellenére megpróbált a fentebb említett alapkérdésekről új ismereteket közölni és azokkal kapcsolatban állást foglalni. Az ehhez felhasznált források széles skálán mozognak, a publikációktól, a statisztikai adatoktól a levéltárakban található személyes iratokig.

A felhasznált források egyik legjelentősebb csoportját a különböző statisztikai adatok alkotják. Ezek közt megtalálhatóak a hivatalos statisztikai szervezet által gyűjtöttek és rendszerezettek, az egyes intézmények saját statisztikáin alapulóak vagy éppen mások által összegyűjtött és rendszerezettek is. Elsősorban a bankok működéséhez kapcsolódnak, mérlegadatokat, vagy az ügyfelekről rendelkezésre állóak. Mellettük főként a szászok társadalmára vonatkozó statisztikai forrásokat vettem igénybe.

A bankokra vonatkozó éves adatsorokat a Statisztikai Évkönyv köteteiben illetve a kereskedelmi minisztérium által támogatott Magyar Compass sorozatban publikálták. A Statisztikai Évkönyv 1873-tól aggregált adatokat közölt, megyei szintig lebontva, a Magyar Compass pedig az egyes intézmények beküldött üzleti jelentéseit és mérlegeit tette közzé. Mivel ez utóbbiakat kötelező volt nyilvánosságra hozni, így nem csak ott, hanem a helyi lapok valamelyikében is megjelentek. A hivatalos statisztikai adatgyűjtést megelőző időszakra vonatkozó információk forrását is az intézetek saját mérlegei jelentik.

A pénzügyi statisztikai adatok értelmezésének egyik legfontosabb problémája az adatok összehasonlíthatósága, hogy hosszabb idősorokat lehessen vizsgálni. A hivatalos statisztika közlési rendszere 1873-ban jelentősen megváltozik, ami megnehezíti az összehasonlítást. Szerencsére ami problémát jelent aggregált szinten, az egyedi intézetek esetében megkerülhető. A szász bankokról készült feldolgozások az alapítástól közlik a mérlegadatokat és az éves mérlegek külön-külön is összegyűjthetőek. Így az egyetlen probléma a korai periódusban jelentkezik, amikor egyes esetekben a mérlegtételek teljes összegzése elmarad és a mérlegfőösszeg, néhány csekély tétel hiánya miatt nem állapítható meg pontosan. A forrásszerkezetben domináns takarékbetétek állományát alapul véve azonban ezekben az esetekben is lehetséges az elemzés és az összevetés a későbbi periódusokkal.

A szászok társadalmára vonatkozó adatok forrásai közt akadnak a hivatalos statisztika feldolgozásán alapulóak (August Jekelius munkái), melyek a népszámlálási eredményekből különítették el és rendszerezték a szászokra vonatkozóakat. Egy másik részük az egyházi statisztikákon alapul (Oscar Meltzl és Franz Carl Casper művei), amelyek azonban a népszámlálási adatokhoz képest tendenciájukban felülbecsülik a szászok lélekszámát. Az eltérés rendszerint csekély, egyik oka minden bizonnyal az, hogy a hivatalos adatok egy statikus állapotot tükröznek,

míg az egyházi anyakönyvek évről-évre rögzítik a változásokat. Emellett elképzelhető, hogy a távol levő népeiséget is tartalmazzák, míg a népszámlálás adataiban ők csak ritkán foglaltatnak bele. Az adatok összevethetőségét és felhasználhatóságát erősíti, hogy az egyes szász közösségek egymáshoz viszonyított aránya, súlya mindkét adatsorban megegyezik. Ugyanúgy, mint a nem szászokhoz viszonyított is. Elsősorban a földbirtokviszonyok kapcsán említendőek olyan statisztikai adatsorok és kimutatások, amelyek egy-egy intézmény hivatalos adataiból gyűjtve kerültek rendszerezésre (Alfred Csallner adatgyűjtései a földbirtokviszonyokról). Ebben az esetben közlőjük már előzetesen értékelte, rendszerezte őket.

A források másik csoportját a nélkülözhetetlen forráskiadványok jelentik. Mindenek előtt Kemény G. Gábor hatalmas vállalkozásáról kell szólni, melyben számos irat található a szászokkal kapcsolatosan. Ezek a gyűjtőkörből adódóan elsősorban politikai jellegűek, de nem egy esetben jelennek meg bennük az itt tárgyalt témába vágó problémák. A nyomtatott források közt kell megemlíteni a Brassói Kereskedelmi és Iparkamara üléseinek rendszeresen kiadott jegyzőkönyveit is.

A kutatás két legfontosabb bázisa közül az egyik a levéltári források csoportja. A szász pénzügyintézetek iratanyaga nem maradt fenn teljességében illetve kutatásuk olykor akadályokba ütközik. Mindezek ellenére a rendelkezésemre álló, olykor hézagos iratanyag is igen tekintélyes és alkalmasnak bizonyult munkám sikeres lezárására. A Brassói Általános Takarékpénztár teljes iratanyaga a Brassói Állami Levéltárban (Arhivele Statului din Braşov) található (fond „Sparkassa”) , kutatását megfelelő leltár segíti. Az anyag átfogóan tartalmazza az igazgatósági jegyzőkönyveket, azok mutatókönyveit, a közgyűlési jegyzőkönyveket és az éves mérlegeket. Ezek mellett részlegesen megvannak egyes főkönyvek, leltárkönyvek is. Ezek azonban nem kínálnak reprezentatív mintát az üzleti tevékenység egyes részeire vonatkozóan. Végül ide van besorolva az 1899-ben alapított Nationalbank teljes iratanyaga is.

A Nagyszebeni Állami Levéltár (Arhivele Statului din Sibiu) állományából a Bedeus család gyűjteménye (Collectie Familia Bedeus) rejt számos olyan iratot, melyek segítségemre voltak a téma feldolgozásában. Mindenek előtt itt találhatóak ifj. Josef Bedeus von Scharberg, a Nagyszebeni Földhitelintézet alapítója és vezérigazgatója hátrahagyott iratai. Ezek közt számos a földhitelintézet működésére vonatkozik, köztük egy kéziratos intézettörténet is. Ezek mellett jó néhány kapcsolatos a hitelszövetkezeti mozgalommal vagy a Vereinsbank alapításával is, mivel Bedeus aktívan részt vett ezekben a kezdeményezésekben. Ugyancsak itt található Bedeus veje, és utóda a vezérigazgatói székben, Oscar Meltzl irathagyatéka. Meltzl iratai közt nem csak a földhitelintézet irányítása során keletkezettek találhatóak, hanem politikai tevékenységére vonatkozóak is, valamint kiterjedt levelezése a szászok legfontosabb személyiségeivel. Ezek között is előfordulnak a témába illőek, főként a vasúti beruházásokkal kapcsolatban. Végül ugyanitt található Gustav Bedeus, ifj. Josef Bedeus fiának iratanyaga. Ebből a leginkább a szentágotai vasút építésére vonatkozó iratok gyűjteménye, köztük a finanszírozással kapcsolatosak tartoznak a témához.

A források utolsó nagy csoportja a sajtóban megjelent írásoké, melyek közül a Siebenbürger Bote 1841-1848 közti, a Siebenbürgisches Wochenblatt 1835-1848 közti, a Siebenbürgisch-deutsches Tageblatt 1880-1918 közti, a Kronstädter Zeitung 1900-as, 1905-ös és 1910-es, valamint a Groß-Kokler Bote 1905, 1906 és 1910-es évfolyamainak hasábjain napvilágot látottakat használtam fel. Ezek számos kérdéskört taglalnak a bankok működésétől és céljaitól kezdve a nemzeti mozgalom és a Szász Néppárt aktuális problémáig. Az anyag nagysága és tematikus változatossága természetesen megnehezíti felhasználásukat, mégis képet adnak a bankokkal és szerepükkel kapcsolatban a nyilvánosságban folyó vitákról és elképzelésekről. Emellett jó lehetőséget kínálnak a tájékozódásra a nemzeti mozgalom politikai céljairól, az alternatívákról és a távlati tervekről is.

III. A disszertáció szerkezete

A fentiekben felsorolt források feldolgozására, a problémakör elemzésére egy három nagyobb részre tagozódó és a tárgyalt téma legfontosabb részére vonatkozóan két pilléren nyugvó szerkezet ígérkezett a legmegfelelőbbnek. Az első nagyobb tematikai egység átfogó képet kíván adni az erdélyi szászokról a vizsgált korszakban (2. fejezet, 2.1 alfejezet). Ennek célja, hogy bemutassa azokat a tágabb társadalmi kereteket, amelyek közt a pénzügyi szféra értelmezhető. Hangsúlyozni szándékozom azokat a jellegzetességeket, amelyek sok szempontból a nemzeti mozgalmat is meghatározták. A feldolgozás legfontosabb kérdése a szászok világának változása. Milyen módosulásokat okozott az intézményrendszerben és a nemzeti mozgalomban a vizsgált periódus egyik legfontosabb eseménye, a közjogi keretek megszűnése, az unió és a Királyföld felszámolása? Ennek keretében mutatható be és elemezhető, hogy a szászok mint nemzet miként tipizálhatóak a nacionalizmuskutatók legelfogadottabb modelljeinek felhasználásával (2.2 alfejezet).

A banktörténeti feldolgozások korábban már ismertített hiányosságai miatt lényegesnek tartom, hogy a második nagyobb tematikus egység keretei közt, amely egyúttal nemzeti mozgalom és a bankok kapcsolatát tárgyaló rész első pillére, alaposabb és átfogóbb képet adjak a szászok bankjainak fejlődéséről. Ennek megfelelően nagy hangsúlyt kap a banki struktúrák kiépülésének folyamata, az egyes intézmények funkcionális differenciálódása és választ keresek arra a kérdésre is, hogy tekinthető-e valóban bankrendszernek a szászok pénzügyi intézményhálózata, és ha igen, milyen megszorításokkal? (3. fejezet). A statisztikai, elsősorban a mérlegadatok lehetővé teszik az idősoros elemzést. Mivel eddig a problémával kapcsolatos az alapkutatásokat is kevésbé végezték el, kénytelen vagyok ehhez igazítani a feldolgozás módszertanát is. Nem elsősorban közgazdasági illetve gazdaságtörténeti kérdésekre keresek választ, így az egyszerű és hagyományos feldolgozás mellett döntöttem.

Ezen belül nagyobb teret kapnak az alapítástörténetek. Ezek kapcsán felvázolhatóak nem csak a gazdasági hanem a társadalompolitikai célkitűzések is. A források lehetővé teszik, hogy nyomon kövessük az egyes célkitűzések és a hozzájuk rendelt intézményi struktúrák változásait. Mindezek mellett kísérletet teszek a banki működés regionális korlátainak feltárására is. Ez alapvetően meghatározza ennek a nagyobb egységnek a szerkezetét is, elkerülhetetlen a kronologikus rend alkalmazása. Az első rész a legkorábban megalakított, és nagyon sokáig a tradicionális keretek közt működő takarékpénztárak létrejöttét és korai történetét mutatja be (3.1 alfejezet). A következő állomás az első hitelszövetkezetek megalapítása, amelyeket a kisiparosok és a parasztság hitelviszonyainak rendezésére szántak, a takarékpénztárakhoz hasonlóan német mintára, viszont azoktól eltérően csak felemás eredményekkel. (3.2 alfejezet) A földhitelintézetet éppen az agrárgazdaság hitelviszonyainak további megoldatlansága hívta életre. A minta ezúttal is németországi eredetű, ám ebben az esetben már nem közvetlen átvételről volt szó. (3.3 alfejezet) Az egyre éleződő verseny és az Erdélyt is elérő modernizáció hullámai közepette a takarékpénztárak csak úgy maradhettek versenyképesek és úgy őrizhették meg központi szerepüket a nemzeti intézményrendszerben, ha a hagyományos működési módról áttértek egy rugalmasabb, többféle üzleti típust alkalmazó, nagyobb forrásbevonást lehetővé tevő üzleti modellre. (3.4 alfejezet) A Raiffeisen-mozgalom végre a szászok kezébe adta az eszközt a továbbra is fennálló, és egyre komolyabb probléma, a falusi hitelviszonyok javítására. (3.5 alfejezet) A Vereinsbank az ipartelepítés és a telepítési mozgalom támogatásának szándékával, a pénzügyi intézetek közös alapítása révén jött létre, az első olyan intézetként, amely hangsúlyozottan nemzeti célokat szolgált. (3.6 alfejezet) Megalapítása egyúttal az utolsó láncszemet jelentette a szászok pénzügyi rendszerének kiépítésében és jól példázta az együttműködés lehetőségeit is, lehetőséget adva arra is, hogy megpróbáljunk válaszolni a szász pénzügyi rendszer létét firtató kérdésre. (3.7 alfejezet).

A harmadik nagy részben, amely egyúttal a második pillér is, a levéltári iratok és a sajtóanyagok elemzése ad lehetőséget arra, hogy feltárjuk: vajon a pénzügyi intézeteknek milyen szerepük volt a nemzeti mozgalomban, a nemzetpolitikai célok kitűzésében és megvalósításában? Ehhez előbb elemezni kell társadalmi célkitűzéseiket, és társadalmi kapcsolatrendszerüket, feltárva

saját maguk elé tűzött céljaikat és azt a társadalmi háttérrel, amely segíthette őket azok elérésében. (4.1 alfejezet) Következő lépésként vizsgálható szerepük a programalkotásban. Bemutatható, hogy évtizedes tapasztalataik, a közjogi keretek változásával számot vetve lehetővé teszik, hogy a nemzetépítés új lehetőségei kerüljenek be a szászok nemzeti programjába. (4.2 alfejezet) Ezek megvalósításban is jelentős szerepet játszanak a pénzügyintézetek, miközben fontos szerepet töltenek be a szász falvak modernizációjában, megújításában, a szász társadalomban újrastrukturálásban. (4.3 alfejezet) Nem kis szerepet vállalnak az egyes lokális közösségek finanszírozásában, akár kedvező hitelkapcsolatok (4.4 alfejezet), akár a jótékony célú támogatások rendszere révén (4.5 alfejezet). Megkerülhetetlenek lesznek a nemzeti alapú földbirtokpolitikában, a nemzeti birtokállomány védelmében is. (4.6 alfejezet) Végül vizsgálódásaim mérlegének megvonása során egy rövid összehasonlítást is kívánok adni a másik két erdélyi nemzet bankjaival (5. fejezet).

IV Tartalomjegyzék

Bevezetés

1. Szászok a történeti- és a köztudatban
  - 1.1 A szászok és Erdély. Történelem, ahogy ma ismerjük
    - 1.1.1 Erdélyi történet az új évezredben
    - 1.1.2 Banktörténet és az erdélyi bankok története
    - 1.1.3 A szászok és bankjaik a historiográfiában
  - 1.2 Források és feldolgozásuk
  - 1.3 Bankok, passzívák, aktívák
2. A szászok Erdélyben a 19. században
  - 2.1 Intézményi keretek a Királyföldtől a megyéig
    - 2.1.1 Beilleszkedés a kiegyezés rendszerébe
    - 2.1.2 A Szász Néppárt és társadalmi háttere
    - 2.1.3 A helyi elitek szerepe a szász politikában
    - 2.1.4 Választások alatt és között
    - 2.1.5 Az egyház
    - 2.1.6 Az egyletek
  - 2.2 A szász nemzet
3. Szász bankok, szász bankrendszer
  - 3.1 A bankrendszer elemei: a takarékpénztárak
    - 3.1.1 Alapítás és szervezet
    - 3.1.2 Célok és működés
    - 3.1.3 Források
    - 3.1.4 Eszközök
  - 3.2 A bankrendszer elemei: az első hitelszövetkezetek
    - 3.2.1 Új igények, új válaszok
    - 3.2.2 A városi hitelszövetkezetek szerepe és működése
  - 3.3 A bankrendszer elemei: a földhitelintézet
    - 3.3.1 Javaslatok, tervek és a földhitelintézet alapítása
    - 3.3.2 A lokális banktól a nemzetközi pénzpiacba integrált pénzügyintézetig
  - 3.4 A bankrendszer továbbfejlesztése: a takarékpénztárak átalakulása
  - 3.5 A vidéki hitel: a Raiffeisen-egyletek
    - 3.5.1 Az agrárhitel kérdése újra napirenden. Tervek, javaslatok
    - 3.5.2 A kezdetek
    - 3.5.3 A kiteljesedés
  - 3.6 A bankközi együttműködés formái és a Vereinsbank alapítása
  - 3.7 Szász nemzeti bankrendszer?

- 4. A nemzet és bankjai
  - 4.1 A szász pénzügyintézetek és a szász társadalom
    - 4.1.1 Társadalompolitikai célok – a takarékoskodás és öngondoskodás
    - 4.1.2 Társadalompolitikai célok - státuszörzés
    - 4.1.3 A szász bankok társadalmi háttere
      - 4.1.3.1 A városi pénzügyintézetek
      - 4.1.3.2 A falusi pénzügyintézetek
  - 4.2 A bankok és a nemzeti program. Az 1890-es programrevízió
    - 4.2.1 A programrevízió okai és háttere
    - 4.2.2 A szász-magyar „kiegyezés”
  - 4.3 Átstrukturálódó társadalom
  - 4.4 Beruházások, üzletek, támogatások
    - 4.4.1 A vasútépítések , infrastrukturális fejlesztések– tervezés és megvalósítás
    - 4.4.2 Városi, községi, egyházi beruházások finanszírozása
    - 4.4.3 A pénzügyintézetek az Univerzitás és az egyház pénzügyeinek rendezésében. Tizedmegváltás, a „Hétbírák erdei”
  - 4.5 Támogatások
  - 4.6 „Bodenschutz” és „Innerkolonisation”
    - 4.6.1 A földvédelem és a telepítésügy ideológiája
    - 4.6.2 A „Bodenschutzbewegung” és a telepítések a gyakorlatban
    - 4.6.3 Új tervek a világháború alatt
- 5. Modern nemzet, nemzeti gazdaság és modern bankok

V. Eredmények

Az erdélyi szászok 19. századi banktörténetét a modernizáció, a kisebbségi közösséget lassan átfogó, behálózó új intézményrendszer történeteként kívántam tárgyalni. Ez egyúttal az alkalmazkodás története is. Egy kis nemzet, amelyik nem képes ellenállni a világ változásainak, mindenek előtt a gazdasági rendszer átalakulásának, és amelynek látszólag arra sincsenek hatékony eszközei, hogy elhárítsa a többségi politikai elit törekvéseit miként illeszkedik be a változó világba? Ebben milyen szerep jut egy elsősorban gazdaságinak tekintett intézményrendszernek, a pénzügyintézeteknek? Fejlődésük hogyan illeszkedik a modernizációs folyamatba, a társadalom átalakulásába és egyúttal a társadalmi stabilitás megőrzésébe?

Ezekre a problémákra keresve a választ mindenek előtt átfogó képet kívántam nyújtani az erdélyi szászok világáról, elhelyezkedésükről a dualizmus korának politikai életében és intézményrendszerében. A második fejezet lényegében ezt kívánta felvázolni, az értelmezés alapjául az adaptációs kényszert választva. A szászok berendezkedésüket, politikai szervezetüket, társadalmi intézményrendszerüket kénytelenek voltak két nagy változáshoz igazítani. A világ gazdasági változásai, a kapitalizálódás mellett a másik fontos változás a szász autonómia átalakulása és a szászok lakta önálló közigazgatási és bíraskodási egység, a Királyföld megszűnése 1876-ban. A korábban a szászokat jogilag is elkülönítő rendi autonómia kereteinek felszámolása alkalmazkodási kényszert szült, ami azonban csak közel másfél évtizeddel később, a sérelmi politizálás periódusát követően realizálódott. Az ekkor választott megoldás, a kiegyezés a mindenkori, 67-es kormánypárttal a szász politizálás alapját jelentette, miközben nem kívántak lényegesen változtatni sem a kiegyezés közjogi rendszerén, sem a választójogon. A dualizmus cenzusos választójoga és a virilizmus rendszere a törvényhatóságokban és a községekben kifejezetten kedvező volt számukra.

A közjogi alapú autonómia kereteinek megszűnése intézményes adaptációt is kívánt. A politikai szervezet gerince a Szász Néppárt lett, amelyik meglehetősen decentralizált módon épült fel. A párt országos vezetősége ugyan megjelenítette a szászokat a központ felé, de választókerületi szinten a helyi elitek domináltak. Ezen belül is elsősorban a városi értelmiség és a vállalkozók,

valamint a falusi egyháziak, akik egyúttal komoly szerepet játszottak a közösségi igények közvetítésében és a politikai döntések legitimálásában is. A helyi elitek, amelyek a köztudattal ellentétben korántsem pusztán a városi oligarchiát jelentették, már 1848 előtt sem, hanem részben a közszolgálatban vagy az egyházi pályákon felfelé mozgó, legtöbbször külföldi tanulmányokat végzett alsó-középosztálybeli csoportok tagjait is, szabad kezet kaptak képviselőik kiválasztásában, a választások lebonyolításában (a szászok legfeljebb tizenöt képviselő megválasztásával számolhattak, ám ezeknek a helyeknek a zöme biztosnak számított), sőt a századfordulót követően politikai alternatívát is megfogalmaztak a központi vezetéssel szemben.

Az egyház szerepét felértékelte, hogy a Királyföld megszűnését követően ez maradt az egyedüli, az egész szász népet átfogó szervezet. Lényeges volt továbbá az is, hogy egyházközségi szervezete és a tíz dekanátus rendszere helyi- és szubregionális szinten is megfelelően strukturált volt az igények megjelenítésére és a döntések legitimálására. Végül lényeges eleme volt nemzeti szerepének az is, hogy az anyanyelvi istentiszteletek rendszere és az alsó- és középfokú oktatás működtetése egyúttal a nyelvi és kulturális identitás megőrzéséhez is megkerülhetetlenné tette. Az egyház mellett rendkívül sokrétű és differenciált egyleti élet és mozgalom szolgálta a szász társadalom érdekeinek megjelenítését, a szászok mozgósítását, bevonását a nemzetépítésbe.

Mindezek tükrében a szász nemzet meglehetősen sajátos képződménynek tekinthető, amelyet nem könnyű a nacionalizmuskutatók által kidolgozott modellek alapján besorolni. A szász nemzetet elsősorban a többféle (demográfiai, földrajzi) korlátozottság jellemzi, egyfajta hangsúlyos kisépesség. A földrajzi tér áttekinthetősége mindennapos élménnyé tehető az összetartozást és egyúttal az elkülönülést is a más nemzetiségűektől, túllépve ezzel a képzelt közösség keretein. A korábbi jogi különállás, a szokásrend, a vallás és a nyelv is hasonlóan erős elválasztó tényezők voltak, és egyszerre jelenítették meg az államnemzeti és a kultúrnemzeti tudat lényeges elemeit. Mindezek és még számos egyéb tényező eredőjeként egy konzervatív nacionalizmus alakult ki, amelyik elsősorban a közösség stabilitására figyelt, de annak megőrzését nem a modernizáció ellenében, hanem annak segítségével képzelte el. Az identitástudat domináns eleme a szász önzonosság volt, ami azonban egyre erősebben kapcsolódott a németiséghez is. A szász azonosságtudat egyúttal regionális patriotizmust is jelentett, ami alapjaiban összeegyeztethetőnek bizonyult a magyar állameszmével is.

A harmadik fejezet tárgya a szász bankrendszer kiépülésének folyamat. Ezen belül kiemelt szerep jut az egyes intézeti típusok funkcionális elkülönítésének és annak a kérdésnek, vajon milyen értelemben beszélhetünk szász bankrendszeréről. A szász bankrendszer kiépülésének kezdete két németországi mintát követő, tradicionális, egyleti formában működő takarékpénztár megalapítása, Brassóban, 1835-ben és Nagyszebenben, 1841-ben. Céljuk a takarékoságon alapuló öngondoskodás elterjesztése és a vállalkozók hitelezése volt. 1848-ra mindkettő igen jelentős intézetté vált, együttes mérlegfőösszegük elérte a 1,5 millió konvenció forintot. Működésük alapját kiterjedt betétgyűjtés jelentette, ez adta a források szinte teljességét. Hiteleik döntően a két városba és azok környékére irányultak, innen származtak betéteseik is. Működésük legfőbb jellegzetessége, hogy szemben a németországi mintát adó intézményekkel, az erdélyi takarékpénztárak keretein belül egyszerre működött egy kisbetéteket gyűjtő tradicionális takarékpénztár és egy kiterjedt hitelezési tevékenységet folytató bank. A két intézet működésének legfontosabb különbsége, ami magyarázza az eltérő fejlődési ütemet is a kockázatkezelés módja volt. A brassói intézet konzervatívabb módon a betétek korlátozásával próbálkozott, a szebeni elsősorban tartalékképzéssel.

1848-at követően a takarékpénztárak tevékenysége stagnált. Közben azonban új igények fogalmazódtak meg a pénzügyintézeti szférával szemben, amit nem tudott kielégíteni az Osztrák Nemzeti Bank brassói leszámítolóiintézete majd fiókja sem. A helyzettel elégedetlen vállalkozói csoportokat tömörítő Brassói Kereskedelmi és Iparkamara fogalmazta meg javaslatként városi, Schulze-Delitzsch típusú hitelszövetkezetek megalapítását. Ezek aztán elsősorban a szász közép- és kisvárosokban (Beszterce, Medgyes, Segesvár) alakultak meg. Egy későbbi alapítási hullám jellemző a 90-es évekre is. Ezzel kialakult a szász bankrendszer egy újabb sajátos, jól elkülöníthető

szelete. A városi hitelszövetkezetek elsősorban a városi és városkörnyéki lakosság, azon belül is az iparos és kereskedő csoportok hiteligényeinek kielégítésére alakultak. Forrásaikat elsősorban takarékbetétekből, másodsorban különböző refinanszírozási forrásokból szerezték. Aktíváik között kiemelt szerepet kaptak a jelzáloghitelek, de az első világháború előtt jelentős szerepet vállaltak új típusok meghonosításában is, mint például a folyószámla-hitelezés. Szerepkörük szubregionális volt, ám ebben a formában működtek a Barcaságban sikeres falusi hitelszövetkezetek is, amelyek idővel a brassói takarékpénztár köré szerveződtek.

Az 1860-as évek végére nyilvánvaló lett, hogy a meglévő intézményi háló, részben szervezeti problémák, részben a forrásbevonás elégtelensége miatt nem képes megoldást kínálni a falusi lakosság és a tágabb értelemben vett agrárnépesség hitelproblémáira. Ez a felismerés hívta életre a Nagyszebeni Földhitelintézetet, amely működését záloglevelek kibocsátására alapozta, és elsősorban speciális, szakosodott pénzügyintézetként működött. A kezdeti időszakban ugyan az 1873-as tőzsdekrach hatásai korlátozták a növekedést, de az 1880-as évektől kezdve a bank egyre dinamikusabban fejlődött, a világháború előtt a második legnagyobb szász és egyúttal erdélyi pénzügyintézet volt. Hiteleit nem csak a szász vidékeken, hanem egész Erdélyben, a Partiumban és a Bánságban is keresték. A lokális bankból a nemzetközi pénzpiacba integrált, zálogleveleit Németországban és Bécsben elhelyező, elismert intézmény lett.

Az 1880-as és 1890-es évek újabb változást hoztak, a két tradicionális takarékpénztár átalakulását. Az átalakulás alapját ebben az esetben is az addig kielégítetlen hitelügyek adják. A záloglevelek kibocsátásának megkezdése megsokszorozta forrásbevonó képességüket, miközben a váltóhitelezés felvétele az üzletkörbe lehetővé tette, hogy refinanszírozási forrásokat kínáljanak a többi banknak, nem csak a Szászföldön. Széles körű üzleti hálózat épül ki, a brassói takarékpénztár még a Debreceni Hitelbankban is stratégiai részesedést szerez és azzal együttműködve terjeszti ki tevékenységi területét. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár, amely az első világháború előtt már megkérdőjelezhetetlenül a legnagyobb erdélyi pénzügyintézet, az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom központi bankjává válik.

A Raiffeisen-mozgalom az immár sokadszor akuttá váló problémára, a falusi lakosság hitelügyeire kínált megoldást, úgy hogy az egyúttal a társadalmi kohéziót is erősítse. A mozgalom kezdeményezői közt találjuk a földhitelintézet és a nagyszebeni takarékpénztár vezetőit is. A Raiffeisen-féle modell közvetlenül Németországból vették át, újra csak igazolva, hogy milyen jelentős szerepet vállaltak a pénzügyi „know-how” terjesztésben. Az egyletek fejlődése rendkívül dinamikus volt, 1914-re a szász falvak 85%-ban működött Raiffeisen-szövetkezet, ideszámolva a barcasági hitelszövetkezeteket is, a falvak 90%-ban kínáltak olcsó, gyorsan megszereshető hitelt a lakóknak. Az egyleteknek kifejezetten társadalom- és nemzetépítő céljaik is voltak, a falusi közösségek modernizációját egyúttal azok megőrzése legfontosabb feltételének tekintették.

A szász bankrendszer záróköveként került sor a Siebenbürger Vereinsbank alapítására, 1891-ben. Az alapítás jó példája a bank- és intézményközi együttműködésnek is. Az új pénzügyintézet elsődleges feladata a telepítések lebonyolítása és ipari, valamint kereskedelmi befektetések megvalósítása volt. Az alapítást a Néppárt vezetése kezdeményezte, abban minden fontosabb szász pénzügyintézet szerepet vállalt. A szervezés során mindenek előtt a helyi elitekre építettek, a szászok társadalmát átfogó személyi hálót használták fel – sikeresen. A bank ugyan nem nőtt nagyra az elkövetkező negyedszázad folyamán, de tevékenysége alapján talán a legegységesebben nemzeti pénzügyintézetnek tekinthető.

Összességében elmondható, hogy a szászok létrehozták saját bankrendszerüket. Ennek alapját a szász társadalom földrajzi és demográfiai korlátozottsága, a „kisépesség” jelentette. Ez lehetővé tette, hogy sikeresen építsenek ki egy differenciált szervezetet, amelyik képes elérni a nemzeti társadalom valamennyi csoportját, reagálni eltérő igényeikre, megfelelően kiszolgálni őket. Vonatkoztatási csoportja egyértelműen, célcsoportja nagyobb részben a szász társadalom volt. A szervezet informálisan, intézményesen és üzletileg is integrált volt, ugyanakkor integrálódott a monarchia pénzügyintézeti rendszerébe, sőt a nemzetközi pénzpiacokba is. A nagy pénzügyintézetek külső források bevonásával képesek voltak refinanszírozni a kicsiket, elsősorban a falusi szövetkezeteket,

míg a közepesek részben betétgyűjtés révén, részben bankközi kapcsolatokat kihasználva jutottak forrásokhoz, az utóbbi esetben nem csak a többi szász banktól. Bár egy szigorú definíció szerint nem alkottak bankrendszert, azonban működésük dimenziói alapján mégis nyugodtan beszélhetünk szász bankrendszerrel is.

A bankrendszerre vonatkozó, elsősorban gazdaságtörténeti jellegű kérdések megválaszolása után a negyedik fejezetben azoknak a társadalmi átalakulásban és a nemzeté válásban, majd a nemzet fenntartásában játszott szerepét vizsgáltam meg. Elsőként a társadalommal való kapcsolatukat, társadalompolitikai céljaikat és társadalmi hátterüket próbáltam meg elemezni. A társadalompolitikai célok közül kettőt érdemes kiemelni, a takarékoság és ezzel együtt az öngondoskodás újabb formáinak terjesztését és a státuszörzést.

A takarékoság eszméjének és gyakorlatának terjesztése, az erre szolgáló eszközök megteremtése kezdettől fogva a szász pénzüzetek legfontosabb céljai közé tartozott. A korai, tradicionális takarékpénztárak vezetői rendre ezt a problémát emelték ki és úgy vélték intézetük erre kínál megoldást, mindenek előtt a szegényebbek és a fiatalok számára. A takarékoságot a lecsúszás megelőzésére szolgáló életstratégiának tartották, ami egyúttal segít a lokális közösségek kohéziójának megőrzésében is. Ugyanakkor az egyes városi közösségek felfogása ebben az időszakban még nem egyértelműen nemzeti alapú, sokszor a jogi kötelek dominálnak. A takarékoság később is fontos jelszó maradt. Az 1880-as években új technikák (például a takarékbélyeg) meghonosítását tárgyalták. A Raiffeisen-szövetkezet alapításának is egyik fontos célja volt a falusi megtakarítások összegyűjtése.

A szász bankok másik lényeges célja a státuszörzés segítése volt. Minden intézménytípus létrehozásakor felmerült, hogy az bizonyos társadalmi csoportok számára lehetővé teszi a versenyben való sikeres helytállást, elkerülhetővé a státuszvesztést. Ez jellemzi a modernizációhoz való viszonyt is. A szászok meg akarják lovagolni annak kedvező tendenciáit, nem pedig mindenestül ellenszegülni a folyamatnak. Erre szolgál a pénzüzetek rendszere is, amely lehetővé teszi, hogy alkalmazkodjanak a változásokhoz, versenyképessé váljanak, és így akár meg is erősítsék pozícióikat. Ugyanakkor az egyéni és közösségi szintű versenyképesség azt is lehetővé teszi, hogy a hagyományos belső viszonyok ne bomoljanak fel, hanem továbbra is működjenek. A társadalmi szerepek a hagyományosak maradnak, de a technikai-gazdasági modernizációt, megfelelően adaptált formában, egy jól felismerhető keresztényszociális ideológia keretei között elfogadják.

A szász bankok társadalmi hátterének legfontosabb jellemzője a helyi elit hangsúlyos, példaadó (de személyes érdekektől sem mentes) részvétele az intézetek működtetésében, valamint a törekvés a lehető legtöbb releváns, a pénzüzettel kapcsolatba kerülő társadalmi csoport reprezentálására. Az adminisztratív vezetés természetesen hozzáértő szakemberek kezében volt, de az intézetek részvényesei, tagjai közt erre lehetőség nyílt. Ugyanakkor, főleg a két régi takarékpénztár esetében egyértelmű a törekvés az intézetek zárt jellegének megőrzésére is. Ez nem csak az idegenek kizárását tette lehetővé, hanem egyúttal alkalmas volt a tagság felértékelésére, presztízsének növelésére, társadalmi státuszképző tényezővé tételére is.

A falusi hitelszövetkezetek esetében is a helyi elit részvétele a döntő, ez legitimálja az új intézményt a közösség felé, egyúttal hitelesíti is működését. A kulcsfigura szinte minden esetben a lelkész, aki az egylet első számú vezetője lesz, miközben az adminisztratív ügyekkel sikeres gazdák vagy a tanítók foglalkoznak. A munkamegosztás tudatosnak látszik, a község által szabadon választott lelkész egyúttal a közösség hozzájárulását is reprezentálja, míg a sikeres gazdák, vagy a matematikai és gazdasági tudással rendelkező tanítók a szakszerűséget és ezzel a siker ígérését jelenítik meg. Ugyanakkor ebben az esetben is működik a kizárás, az idegenek nem lehetnek az egyletek tagjai, ám a taglétszám nem korlátozott, sőt a cél kifejezetten minél több falusi bevonása a szövetkezeti mozgalomba.

Részben a társadalmi beágyazottság, másfelől az elit hangsúlyos részvétele tette lehetővé, hogy az intézetek aktív szerepet vállaljanak a szász politika adaptációjához is. Az 1890-es szász-magyar kiegyezés alapját jelentő programrevízió elsődleges oka az a pénzüzetek által is

közvetített felismerés volt, hogy a nemzetépítés és a közösség stabilitása szempontjából egyre lényegesebb a társadalmi-gazdasági változások ellensúlyozása, a hatékony gazdasági fellépés. Mindenek előtt a negatív demográfiai folyamatok és a románok lélekszámának növekedése váltottak ki félelmet. 1890-re a szász elit úgy érezte, hogy csak a kormánnyal való megegyezés, annak jóindulata, toleranciája alapozhatja meg a sikeres regionális fejlesztést és a gazdasági fellendülést a szászok településein. Ezért hosszabb háttéralkuk és rövid ideig tartó, ám de annál hevesebb belső küzdelem után új programot fogadtak el, amelynek szerves része volt számos gazdasági és társadalmi törekvés, melyek korábban már a pénzüzetek célkitűzései között is szerepeltek. Emellett explicit módon bekerült a programba a falusi szövetkezeti mozgalom szervezése és terjesztése is. Részben éppen ezen alapult egy évvel később a Vereinsbank létrehozása is. A programrevízió azt is jelezte, hogy a pénzüzeti szféra immár végleg a szász társadalom és intézményrendszer centrumába került.

Jelentős szerepet játszott a pénzüzeti szféra, mindenek előtt az egyleti mozgalom a szászok társadalmának átstrukturálásban is. A régi közjogi keretek megszűnésével új intézményekre volt szükség, amelyek képesek kijelölni a közösség határait, felvállalni a kizárás és a befogadás feladatát, új formában megőrizni a hagyományos közösségi struktúrák lényegét, a szoros összetartást és a mindennapi szolidaritást. Ezen túl szervesen képesek integrálódni a régi struktúrák közé, mindenek előtt együttműködni az egyházzal. A szászok értékelése szerint, amit az egyéb adatok és források is alátámasztanak, a Raiffeisen-mozgalom mindegyre jórészt képes is volt.

Talán az sem véletlen, hogy a Szász Néppárt szervezeteiben is kulcsszerephez jutottak az egyes pénzüzetek vezetői. Karl Wolff a Néppárt Központi Választmányának elnöke volt, több választókerületi választmányban ez a funkció helyi bankigazgatóknak jutott. Amikor pedig a szász ellenzék a századfordulón nyílt politikai fellépésre vállalkozott, akkor maguk is úgy vélték, hogy pénzüzeti háttér nélkül nincs sok esélyük, ezért a bankalapítás mellett döntöttek.

A bankok és a nemzeti társadalom kapcsolatának egy újabb dimenziója a különböző fejlesztések megvalósításában való részvételük. Ezek közül jelentőségükben és volumenükben is kiemelkedtek a nagy infrastrukturális beruházások, a vasútépítések (Alvinc-Vöröstorony, Podu Olt-Felek, Nagyszeben-Szentágota), a városi közlekedés (nagyszebeni városi és Răşinari villamos) és a nagyszebeni vízierőmű. A szász bankoknak elsősorban a tervek kidolgozásában, majd a megvalósítás levezénylésében jutott szerep, a finanszírozásban csak kevésbé, mivel azok nagyságrendje meghaladta még a közös lehetőségeiket is. Felhasználták viszont üzleti és politikai kapcsolataikat az állami támogatás és a kedvező hitelek megszerzéséhez. Arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy mindegyik esetben személyes érdek is mozgatta a pénzüzetek vezetőit, mivel az egyes koncessziós társaságoknak is vezetői és részvényesei voltak.

Számos egyéb városi, községi és egyházi beruházás támogatását is vállalták, többnyire hitelek formájában. A századforduló tájától különösen az utóbbiak bízhattak abban, hogy a pénzüzetek kedvező hitelfeltételekkel állnak majd rendelkezésükre. Közben az egyes hitelszövetkezetek is elsősorban a helyi egyházközségekkel alakítottak ki preferenciális kapcsolatot.

Az egyházat országos szinten is segítették a nagyobb pénzüzetek, részben hitelekkel, másfelől pedig különböző pénzügyi tranzakciók megszervezésével és lebonyolításával, mint például a tizedmegváltási kötvények esetében. Ebben az ügyben a pénzüzeti vezetők budapesti üzleti kapcsolatai játszottak fontos szerepet, azok segítségével próbáltak kedvező feltételeket elérni. Hasonló szerepet vállaltak a bankok vezetői a szász Univerzitás vagyonának hozamnövelésében is. Az ún. „Hétbírák-erdeinek” hasznosításához előbb Németországban kerestek befektetőt, majd részben politikai alkudozások eredményeképpen egy magyar-olasz cég vállalta a hasznosítást, évi 375 000 koronát fizetve, aminek a nagy részét iskolák és egyéb kulturális célok támogatására fordították.

A nemzeti mozgalomban játszott szerep fontos elemét jelentették a tiszta nyereségből közösségi célokra fordított támogatások. Minden szász pénzüzet vállalta, hogy a tiszta nyereség egy jelentős részét ilyen célokra fordítja. Ez az arány a nagyobb pénzüzetek közül a nagyszebeni és a brassói takarékpénztár esetében 50%, a földhitelintézet esetében 40% volt. Ez évente igen

jelentős összeget tett ki, amelynek legfőbb haszonélvezője az egyház volt. Ezen belül az iskolák fenntartása és szociális célú kiadások domináltak. Jelentős részesedése volt még a különböző kulturális egyleteknek és intézményeknek (Bruckenthal Múzeum, dalkörök, énekegyletek, filharmónia) és a városszépítési és városrendezési célú adományoknak. Ez utóbbiak, a szoborállítással, a szászok ízlésének megfelelő városkép kialakításával egyúttal a szimbolikus térfoglalást is szolgálták. Eközben a falusi hitelszövetkezetek többnyire az iskola és az egyházközség szükségleteire koncentrálták támogatásaikat.

Végül nem feledkezhetünk meg a századfordulón a nemzetiségi bankokkal kapcsolatban legtöbbet emlegetett problémáról, a földbirtokpolitikáról sem. Az 1880-as évek közepétől a szászok maguk is aktív földbirtokpolitikát kívántak folytatni, ehhez pedig a pénzügyi rendszert használták fel, többnyire sikerrel. A Vereinsbank néhány nagyobb telepítés után ugyan felhagyott ezzel a tevékenységgel, ám az egyre erősödő Raiffeisen-egyletek, a nagyszabású takarékpénztár támogatásával mind jelentősebb birtoktesteket tudtak megvásárolni, miközben nem szünetelt az „aprómunka” sem. A szászok kezében lévő birtokállomány 1910-ig nőtt, igaz ezen belül csökkent a magánbirtok.

Nem csökkent lényegesen a szászok kezében lévő birtokok aránya a szászföldi birtokállományból sem. Ennek ellenére az 1910-es évek elején megalakult a Bodenschutzbewegung, ami megpróbálta aktivizálni a pénzügyi intézményeket, kevés sikerrel. A pénzügyi intézmények úgy vélték, hogy addigi tevékenységük megfelelően ellensúlyozza a negatív jelenségeket, nincs szükség arra, hogy újabb intézményeket, telepítobankot hozzanak létre. A magyar kormányzat szövetségi ajánlatát pedig hosszas egymás közti tárgyalások után azért vetették el, mert az nem garantálta teljes önállóságukat.

Az első világháború idejére inkább az optimizmus volt jellemző. Meglehetősen nagyszabású tervek születtek. A szászok úgy vélték, hogy a német Mitteleuropába betagozódva kapocs lehetnek a Balkán és a Közel-Kelet felé, ezért arra számítottak, hogy a háború után keletről áttelepülő, evangélikus németek és háborús veteránok fognak letelepedni Erdélyben. Csak kevesen, köztük e rendkívül érdekes lakosság-csere tervvel előálló Gustav Bedeus vélekedtek úgy, hogy ez nem egyszerűen illúzió, hanem megvalósulása esetén sem oldaná meg a problémát, a román-szász együttélést.

Vizsgálódásaim lezárásaként azt kíséreltem meg összegezni, hogy milyen szerepet játszott a szász bankrendszer a szász nemzet formálódásában, modernizációjában, továbbá arra kerestem a választ, hogy ez a bankrendszer miként helyezhető el a korszak Erdélyében. Ennek a kérdésnek a megválaszolásához a kiindulópont a Királyföld megszüntetése kell legyen. Ettől kezdve a szász nemzet legfontosabb intézményi keretét az egyház jelenti, és az iskolarendszer. Ezek fenntartásában a pénzügyi szféra igen hangsúlyos szerepet vállalt. Kevésbé egyértelműen megragadható, de nem kevésbé fontos azonban két másik tényező is. Egyfelől a Királyföld felszámolásával a szászoknak új intézményi hálózatra volt szükségük, amelyik képes volt átfogni az egész társadalmat. Ennek az intézményrendszernek lettek részei a bankok is, hangsúlyos társadalmi funkciókkal, különösen a falvakban. Másfelől az új viszonyok közt megnyílt a verseny a különböző nemzetiséghez tartozók számára a szászok lakta vidékek domináns pozícióiért. Miután a szász-magyar kiegyezés helyi szinten stabilizálta helyzetüket, a szászoknak elsősorban a gazdasági kihívásokkal és az azok nyomán végbe menő változásokkal kellett szembe nézniük. A sikerhez ebben az esetben is jelentős mértékben járult hozzá a pénzügyi szféra.

Ennek tükrében megkövethető az is, hogy a szász pénzügyi szféra mindenek előtt az 1870-es évektől kezdve értelmezhető nemzeti pénzügyi rendszerként. Ekkortól veszi át a korábbi berendezkedés funkcióit, ekkortól kap státuszörző szerepe egyre inkább nemzeti hangsúlyt. Ráadásul nem csekély szerepet játszott a szász identitás átalakulásában, a németiségtudat erősödésében és a civilizációs küldetés eszméjének megújításában is. A pénzügyi szféra részben a németországi pénzpiacokra támaszkodott forrásai megszerzésében, emellett újításai hangsúlyozottan a németországi mintákhoz kapcsolódtak. A szászok részben a versenyben elért sikereiket is ennek tulajdonították. Ugyanakkor ezek a sikerek megerősítették azt a tudatukat, hogy egy nagy civilizáció előőrsei Erdélyben. Az általuk megvalósított vagy kezdeményezett fejlesztések

sora is ezt igazolhatta. Sikeres adaptációjuk, a bezárkózás és nyitás egyensúlyának kialakítása az önszegregáció lehetőségét erősítette.

Ugyancsak igazolást találhattak bankjaik regionális szerepében, súlyában is. Az összes erdélyi pénzügyintézet közül a szászok működtették a legnagyobbakat. Ők voltak a legsikeresebbek az egy főre eső mutatókat tekintve, ők alakították ki a leghatékonyabb szervezeti formákat, ők kínálták a legkisebb költséggel a hiteleket, ami talán a közvetlen támogatásoknál is jelentősebb volt a társadalmi adaptáció sikerében és ők költötték a legtöbbet a közösségi célokra. Mindezt a valóban altruista működés, a relatív alacsony nyereségráta, az alacsony oszatlékhányad alapozta meg. Ebben működésük alapvetően különbözött nem csak a magyar, hanem a sokszor szintén altruistának beállított román bankokétól is. Ráadásul ez utóbbiakkal szemben ők valóban képesek voltak a vonatkoztatási csoportként kezelt nemzeti közösséget behálózni intézményeikkel. A szász bankok kijelölték nem csak a szász nemzet határait, hanem a szász „nemzetgazdaságait” is.

VI. A szerző témához kapcsolódó publikációi

Könyv, kötet

Szerkesztés:

- Mozaikcserepek. A Kárpát-medencei népek együttélése a 19-20. században. Tanulmányok. Budapest 2005

Önálló tanulmány

- Az 1873-as tőzsdekrach hatása a magyarországi hitelszervezetre. TörténÉsz 3 (1995) 1-2. Pécs 65-144.
- A Brassói Általános Takarékpénztár és a Nagyszebeni Általános Takarékpénztár korai történetének néhány jellegzetessége 1835-1848. In Tanulmányok a 19-20. századi társadalom- és politikatörténetből. Bp. 2002. szerk. Rácz András 45-97. illetve Századok 136. évf. 2002/6. 1261-1293.
- Tradíció és alkalmazkodás: az erdélyi szász politikai kultúra a 20. század elején. Múltunk 2003/2 112-158.
- Az erdélyi szász Raiffeisen-mozgalom kezdetei. AETAS 2004/1. 100-131.
- Egység és válság. Az erdélyi szász nemzeti mozgalom egy évtizede (1890-1900). Pro Minoritate 2003/Tél 22-34.
- Erdély gazdasági meghódítása – az erdélyi szászok jövőképe a 20. század elején. In A Kárpát-medencei népek együttélése a 19-20. században. 413-429.
- Nemzet és gazdaság. A Brassói Általános Takarékpénztár társadalmi-gazdasági szerepfelfogása 1835-1918. Pro Minoritate 2003/Tavaszi 59-68.
- Struktúra vagy rendszer? A regionális bankrendszer problémája Erdélyben a 19. században az erdélyi szász bankok példáján. In Fiatal kutatók két nemzedéke. Általános Vállalkozási Főiskola Tudományos Közlemények. 8. köt.
- Der Kampf um Bodenbesitz. Az erdélyi szászok földbirtokviszonyai és a szász nemzetpolitika 1890-1918-ig. In Korunk 2005. szeptember 94-107.
- Regionális fejlesztés – nemzeti fejlesztés. Egy fejlesztéspolitikai és nemzetépítési modell a 19. század Erdélyében. In Nemzetiség – felelősség. Írások Gáll Ernő emlékére. Szerk. Földes György, Gálfalvi Zsolt 27-54.
- Az erdélyi szász elit személyi és intézményi hálózatainak szerepe a szász „nemzetgazdaságban” és a nemzeti mozgalomban. In Új Európa. Általános Vállalkozási Főiskola Tudományos Közlemények. 13. köt. 115-128.

Forrásközlés

- Egy másik kiegyezés. Adalékok az 1890. évi Sachsentag előtörténetéhez. Korunk 2004. április 81-98.
- Ein anderer Ausgleich. Einiges zur Vorgeschichte des Sachsentages im 1890. In Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde (megjelenés előtt)

Recenzió, könyvismertetés

- Istorie financiar-bancarã. Studii asupra bãncilor din Austro-Ungaria (1867-1918) vol. II. Ed. Mihai D Drecin. Cluj-Napoca 2001. In Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 2002/2
- György Kövér/Ágnes Pogány: Die binationale Bank einer multinationalen Monarchie. Die Österreichisch-Ungarische Bank (1878-1922). In Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 2003/2

Cikk, közlemény

- Wesselényi Szózatáról. Európai Utas 2000/1 51-54.
- Erdélyi századok: autonómia nélkül. Provincia 2002. június-július. III. évf. 6-7. (23.) illetve In Provincia 2002. Válogatás a Provincia 2002-es évfolyamában megjelent írások közül. Marosvásárhely 2004. 226-233.; Románul: Sãșii din Transilvania fãrã autonomie. In Provincia 2002. Târgu Mureș 2004. Antologie. 218-224.)
- Tagungsbericht über das erste Diplomanden- und Doktorandenkolloquium des Siebenbürgen Instituts und des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde. Gundelsheim am Neckar 23.11. 2001.-25. 11. 2001. In Mitteilungen aus dem Siebenbürgen Institut 2002/1.
- Régi-új magyar-román történeti mítoszok. In XXI. század. Az Általános Vállalkozási Főiskola Tudományos Közleményei. 10. köt. Bp. 2004. április, 73-78. és Brassói Lapok 2004. márc. 2.

Konferenciák, előadások

- Sächsische Finanzinstituten, sächsische Nationalbewegung. Erstes Diplomanden- und Doktorandenkolloquium des Siebenbürgen Instituts und des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde. Gundelsheim am Neckar. 2003. 11. 23-25.
- Régi-új magyar-román történeti mítoszok. A világ 2001 után. Általános Vállalkozási Főiskola 2003. november 3.
- Erdély gazdasági meghódítása. A kárpát-medencei népek együttélése a XIX-XX. században 2003. december 11-12. Politikatörténeti Intézet és Alapítvány
- Előadás Joachim von Puttkamer: Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867-1914 című könyvének bemutatóján. MTA Történettudományi Intézet 2004.
- Nemzeti bankrendszer, nemzetgazdaság? A Romániai Doktoranduszok Országos Szövetségének VII. konferenciája. Kolozsvár 2005. március 12.

Kutatási programok

- A magyarországi bankrendszer fejlődése és működése a kiegyezéstől az első világháborúig. OKTK-935/95 A pénzügyi szolgáltatások fejlődése Magyarországon. Kutatásvezető Dr. Csáki György
- A nemzeti és etnikai hovatartozás szerepe a választói magatartás alakulásában Magyarországon a 20. században. Politikai kultúra a 20. századi Magyarországon kutatási program, Választások és választói magatartás a 20. századi Magyarországon alprogram. Kutatásvezető Dr. Hubai László